

074-Pendekatan Berhikmah dalam Falsafah Menurut al-Ghazālī (1058 - 1111 M)

***Kamal Azmi Abd. Rahman**
Universiti Sains Islam Malaysia

*E-mel: kamalazmi@usim.edu.my

ABSTRAK

Abū Hamīd al-Ghazālī merupakan ilmuwan Islam yang tersohor. Beliau menguasai pelbagai bidang ilmu Pengajian Islam seperti syariah, akidah, akhlak dan tasawwuf. Walaupun terkenal melalui penulisan Ihyā' 'Ulūm al-Dīn yang mengharmonikan cabang-cabang keilmuan Islam iaitu akidah, syariah, akhlak dan tasawwuf, beliau juga telah memberikan sumbangan yang besar dalam bidang falsafah. Antara penulisan penting beliau dalam bidang falsafah dan pemikiran Islam ialah Maqāsid al-Falāsifah, Tahāfut al-Falāsifah dan al-Munqidh min al-Ḍalāl. Oleh yang demikian, kertas kerja ini akan membincangkan tentang pendekatan yang berhikmah dalam falsafah menurut al-Ghazālī. Penulisan akan merujuk kepada karya al-Ghazālī terutamanya autobiografi beliau yang terkenal iaitu al-Munqidh min al-Ḍalāl. Dalam membincangkan tentang sikap dan pendirian terhadap falsafah, beliau telah membentangkan sebuah neraca pertimbangan yang adil dan berhikmah. Beliau mengingatkan kepada mereka yang meminati falsafah dan bersikap lunak terhadapnya bahawa terdapat bahaya menerima falsafah, manakala terdapat bahaya menolak falsafah bagi mereka yang lantang mengkritik dan menolak falsafah. Ini kerana menurut al-Ghazālī, terdapat manfaat dalam ilmu falsafah dan pada masa yang sama terdapat keburukannya. Oleh itu, sikap kritis dan pendekatan berhikmah yang telah dibentangkan oleh al-Ghazālī dalam falsafah ini boleh dijadikan panduan bagi cendekiawan Islam pada hari ini dalam menghadapi ilmu asing terutamanya yang datang daripada Barat.

Kata Kunci: Falsafah; al-Ghazālī; hikmah; al-Munqidh min al-Ḍalāl

PENGENALAN

Abū Ḥāmid Al-Ghazālī (1058M-1111M) adalah seorang ahli falsafah Islam terpenting dalam perkembangan falsafah Islam pada abad pertengahan. Abad pertengahan ini terkenal sebagai era emas Tamadun Islam yang mana telah melahirkan ramai tokoh pemikir dan telah menyaksikan perkembangan ilmu yang pesat terutamanya ilmu falsafah. Sebagai salah seorang daripada produk yang dilahirkan pada era tersebut, al-Ghazālī telah membuktikan kersarjanaannya melalui penulisan ratusan karya yang mencakupi pelbagai bidang ilmu Pengajian Islam termasuk falsafah. Penulisan beliau meliputi bidang uṣūl al-fiqh, 'ilm al-kalām, falsafah, perbandingan agama dan taṣawwuf. Melalui penulisan tersebut, beliau digelar sebagai *hujjah al-Islām* iaitu seseorang yang menjadi hujah atau benteng mempertahankan Islam daripada sebarang bentuk penyelewengan dan kesesatan pemikiran yang telah lahir di

zamannya. Malahan penulisan beliau turut sama mempengaruhi sebahagian ahli falsafah Kristian dan Yahudi di abad pertengahan seperti St. Thomas Aquinas (1225M-1274M), Blaise Pascal (1623M-1662M) dan Moses Maimonides (1135M-1204M).

Karya-karya al-Ghazālī masih lagi dikaji, dibahaskan dan malahan digunakan sehingga kini sebagai panduan dalam menghadapi tentangan pemikiran semasa. Oleh kerana itu, pengkaji Barat seperti M. Watt (1953) menyatakan bahawa al-Ghazālī adalah seorang tokoh Islam yang berpengaruh selepas Nabi Muḥammad saw (Watt, 1953). Selain daripada usaha untuk mempertahankan akidah dan pemikiran Islam, penulisan beliau seperti *Ihyā' Ulūm al-Dīn* merupakan satu usaha beliau untuk mendamaikan aliran pemikiran salaf atau ortodoks Islam dengan taṣawwuf atau fahaman mistik Islam (Smart, 2008). Dalam memelihara akidah umat Islam daripada ancaman pemikiran menyeleweng, beliau telah mengkritik falsafah terutamanya di dalam penulisan *Tahāfut al-Falāsifah*. Ini kerana perkembangan falsafah pada zaman al-Ghazālī berkiblatkan kepada pemikiran Yunani yang mana menurut beliau boleh menyesatkan pemikiran dan akidah umat Islam.

Dalam perkembangan falsafah Islam, terdapat beberapa sosok penting antaranya ialah al-Kindī yang boleh dianggap sebagai pemula falsafah Islam. Kemudian al-Farābī yang berperanan sebagai penyusun penting falsafah Islam dan mempunyai kemahiran yang tinggi dalam memahami teks dan falsafah Yunani terutamanya penulisan logik Aristotle. Oleh kerana itu, beliau digelar sebagai *mu'allim al-thāni* atau guru kedua selepas Aristotle sebagai guru pertama (Abd. Rahman, 2019). Selain itu, Ibn Sinā juga merupakan salah seorang ahli falsafah Islam yang telah mempopularkan lagi falsafah Yunani dalam alam pemikiran dan tamadun Islam. Bahkan penulisan al-Farābī dan Ibn Sinā juga telah memberikan sumbangan penting dalam perkembangan ilmu mantik Islam. Hal yang tersebut menjadikan kedua-dua tokoh iaitu al-Farābī dan Ibn Sinā sebagai antara ahli falsafah terpenting dalam perkembangan falsafah Islam.

Namun, kedua-dua tokoh tersebut bagi al-Ghazālī kurang kritikal kepada pemikiran falsafah Yunani. Mereka telah membuat komentar terhadap penulisan ahli falsafah Yunani dan cuba untuk mengharmonikan falsafah Yunani dengan pemikiran Islam. Kehadiran al-Ghazālī terutamanya melalui penulisan *Tahāfut* bertujuan untuk menilai semula pendirian tersebut, malahan beliau dengan lantang telah mengkritik falsafah Yunani. Kritikan al-Ghazālī berkenaan dengan falsafah adalah atas dasar keyakinannya setelah melakukan kajian mendalam terhadap ilmu tersebut (Al-Ghazālī, 1997). Menurut al-Ghazālī (1997) kepalsuan, keaburan, kesamaran, khayalan dan kepastian yang terkandung di dalam falsafah dapat dilihat setelah melakukan pembacaan, pengkajian selama tiga tahun. Tempoh tiga adalah satu tempoh yang wajar memandangkan tempoh tiga tahun ini jugalah yang menjadi kebiasaan pada zaman kini dalam melaksanakan sesuatu penyelidikan sama ada dalam bentuk geran penyelidikan ataupun pengajian di peringkat Doktor Falsafah. Kritikan yang lantang ini telah membantutkan perkembangan falsafah peripatetik dalam alam Islam walaupun terdapat usaha untuk mengembangkannya semula oleh ahli falsafah Islam yang terkemudian.

Walaupun al-Ghazālī (1997) mengkritik falsafah dengan keras di dalam *Tahāfut*, ia tidak menunjukkan penolakan beliau kepada falsafah *per se*, tetapi sebahagiannya sahaja. Ini seperti

mana yang beliau nyatakan di dalam *al-Munqidh* bahawa terdapat pada bahagian falsafah itu bermasalah dan tidak (Al-Ghazālī, 1991) (Al-Ghazālī, 1997):

Dalam bab ini akan dibicarakan segala pemikiran dan pendapat falsafah – yang dicela dan yang tidak, yang pembicaraannya dihukum kafir dan yang tidak, yang dihukum bid'ah dan tidak... bagaimana caranya memisahkan pemikiran yang benar daripada pemikiran yang salah yang ada dalam falsafah.

Oleh yang demikian, al-Ghazālī telah menjelaskan tentang pendekatan berfalsafah yang adil dan ber hikmah di dalam *al-Munqidh*. Pendekatan inilah yang akan dibicarakan di dalam penulisan kertas kerja ini dengan merujuk kepada apa yang telah dijelaskan oleh al-Ghazālī tentang manfaat dan bahaya falsafah di dalam *al-Munqidh*. Sebenarnya penulisan *al-Munqidh* oleh al-Ghazālī mempunyai keunikan tersendiri kerana ianya diibaratkan sebagai sebuah autobiografi yang telah menceritakan tentang pengalaman kembara ilmu beliau terutamanya dalam menjawab persoalan tentang kebenaran dan epistemologi (Abd Rahman, 2014). Oleh itu, penulisan ini merupakan karya yang wajib dibaca oleh pengkaji al-Ghazālī kerana telah mencatatkan peristiwa-peristiwa penting sepanjang hidupnya. Selain daripada itu, penterjemah *al-Munqidh* yang bertajuk *Penyelamat daripada Kesesatan* turut menjelaskan kepentingan karya ini kerana ia menunjukkan penerusan pendirian al-Ghazali seperti yang telah dinyatakan di dalam Tahāfut terhadap falsafah Yunani (Al-Ghazālī, 1991). William James (2012) turut mengangkat kesarjanaan al-Ghazālī dan telah menyatakan di dalam bukunya *Variety of Religious Experience* bahawa teks autobiografi al-Ghazālī penting bagi memahami tentang kekuatan pengalaman spiritual dalam agama (James, 2012).

KEPERLUAN PENDEKATAN BERHIKMAH DALAM FALSAFAH

Istilah *hikmah* berasal daripada Bahasa Arab bermaksud bijaksana. Istilah ini bukan sahaja memberikan konotasi yang positif malahan hikmah atau bijaksana mempunyai kedudukan yang tinggi dan mulia. Al-Quran menjelaskan tentang aplikasi *hikmah* dalam urusan dakwah seperti firman Allah (al-Nahl, 125):

أَدْعُ إِلَى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ ۚ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ ۚ إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ
عَنْ سَبِيلِهِ ۚ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ

Maksudnya: Serulah ke jalan Tuhanmu (wahai Muhammad) dengan hikmat kebijaksanaan dan nasihat pengajaran yang baik, dan berbahaslah dengan mereka (yang engkau serukan itu) dengan cara yang lebih baik; sesungguhnya Tuhanmu Dia lah jua yang lebih mengetahui akan orang yang sesat dari jalanNya, dan Dia lah jua yang lebih mengetahui akan orang yang mendapat hidayah petunjuk.

Dalam perbahasan falsafah Islam terutamanya dalam Bahasa Arab, istilah *hikmah* juga sering digunakan secara meluas. Maksud falsafah secara literal juga seringkali didefinisikan sebagai pencinta hikmah. Bahkan, telah menjadi kebiasaan bagi ahli falsafah Islam dalam penggunaan istilah hikmah sebagai ganti bagi falsafah kerana kedua-duanya mempunyai

tafsiran yang sama. Sebagai contohnya, Ibn Rushd telah mengarang sebuah karya yang bertajuk *Faṣl al-Maqāl wa Taqrīr ma baina al-Syarī'ah wa al-Ḥikmah min al-Ittiṣāl*, yang mana perkataan hikmah tersebut merujuk kepada falsafah.

Sebenarnya ruang perbincangan ilmu falsafah begitu luas. Malahan perbincangannya turut mengandungi banyak pertentangan dan kerana itu ahli falsafah juga dianggap sebagai orang yang suka akan paradoks. Jika dibincangkan menurut perspektif Islam, pendirian sarjana akan melahirkan tiga kelompok yang utama iaitu dua yang dianggap keterlaluan sama ada menolak falsafah semuanya atau menerima falsafah semuanya. Manakalah satu golongan yang boleh dianggap sebagai kumpulan pertengahan iaitu mereka yang menolak dan menerima falsafah pada masa yang sama. Oleh kerana keluasan dan kepelbagaian dalam perbincangan falsafah ini, satu kerangka pendekatan berhikmah dalam berfalsafah iaitu suatu pertimbangan dan analisis yang adil diperlukan. Pendekatan berhikmah inilah yang akan dibincangkan pada topik yang seterusnya berdasarkan kepada pandangan al-Ghazālī.

Pendekatan berhikmah ini dituntut bagi menjelaskan tentang keunikan falsafah Islam yang seringkali digambarkan oleh pengkaji Barat secara tidak tepat. Ini kerana mereka sentiasa memberikan penekanan kepada latar belakang Yunani dalam perkembangan falsafah Islam, sedangkan kebanyakan ahli falsafah Islam telah menulis dengan banyak tentang Quran dan melihat akan peranan falsafah secara hermeneutik kepada wahyu. Oleh itu, melihat falsafah dalam bentuk yang lebih luas yang dibawa oleh hikmah dan bukannya secara sempit seperti yang telah dibentangkan oleh pengkaji Barat bertujuan untuk mengelakkan daripada bahaya menganggap pemikiran falsafah dalam Islam berasal daripada sesuatu yang asing dan tidak asli (Haji Yasin, 1984). Bahkan penulisan ahli falsafah yang mempunyai kecederungan kepada pemikiran Yunani atau hellenisme juga sebenarnya membentangkan sebuah gagasan pemikiran falsafah Islam yang baharu iaitu bukan sekadar penerusan idea-idea yang datang daripada Yunani.

Apa yang telah digagaskan oleh ahli falsafah Islam hakikatnya adalah sebahagian daripada falsafah kenabian. Ini kerana penulisan falsafah mereka masih disandarkan kepada interpretasi teks suci yang diperolehi daripada Wahyu. Ia bersangkutan dengan manusia dan kebolehan logik mereka serta hubungan dengan Tuhan dan juga tingkatan hierarki yang universal dengan alam dan Hari Pembalasan di mana semuanya akan kembali kepada Tuhan. Satu perkara paling penting dalam pandangan ini adalah melihat falsafah Islam bukan sekadar fenomena pemindahan ilmu tetapi sebagai penyambungan tradisi dunia Islam. Ia juga bukan sebagai sesuatu yang diimport daripada kebudayaan asing tetapi sebagai aspek penting dalam sesebuah peradaban dan Tamadun Islam.

PENDEKATAN BERHIKMAH AL-GHAZĀLĪ DALAM FALSAFAH

Al-Ghazālī telah membentangkan satu pendekatan yang berhikmah dalam falsafah. Perkembangan awal falsafah Islam banyak dipengaruhi oleh elemen Yunani. Penulisan ahli falsafah Yunani telah diterima secara meluas dalam gerakan intelektual dan kebudayaan ilmu Islam abad pertengahan. Oleh itu, walaupun kebanyakan ahli falsafah menerima pemikiran

Yunani dan berusaha mengharmonikan dengan kerangka fikir Islam, al-Ghazālī telah membuat pertimbangannya sendiri dengan menilai semula pemikiran-pemikiran Yunani tersebut. Beliau begitu kritikal terhadap usaha pengharmonian tersebut dan telah mengarang sebuah penulisan penting untuk menjelaskan kecelaruan ahli falsafah Islam yang mengikut secara buta tradisi Yunani di dalam *Tahāfut al-Falāsifah*.

Kritikan al-Ghazālī di dalam *Tahāfut* sebenarnya tidak menunjukkan pendirian negatif atau penolakan beliau terhadap ilmu falsafah secara total. Lanjutan pertimbangan sebenar al-Ghazālī terhadap falsafah boleh dilihat di dalam karya *al-Munqidh*. Melalui karya ini, di samping menjelaskan tentang bahaya menerima falsafah kerana mempunyai elemen kesesatan, beliau juga menjelaskan kepentingan falsafah dalam perbincangan bahaya menolak. Selanjutnya, artikel ini akan membincangkan lebih lanjut berkenaan dengan bahaya menolak dan bahaya menerima falsafah. Perbahasan ini akan menjelaskan tentang pendirian yang objektif dan pendekatan berhikmah al-Ghazālī tentang ilmu falsafah.

Bahaya Menolak Falsafah

Al-Ghazālī telah menyatakan tentang kepentingan falsafah melalui perbincangannya berkenaan dengan bahaya menolak falsafah. Orang yang menolak falsafah menurut al-Ghazālī boleh hilang pertimbangan waras dan adil (Al-Ghazālī, 1997). Walaupun dalam banyak penulisan, beliau banyak mengkritik falsafah, pada bahagian ini beliau menjelaskan bahawa pertimbangan yang adil menuntut seseorang untuk melihat falsafah secara objektif. Ini kerana terdapat manfaat dalam falsafah. Melalui perbincangan ini juga, al-Ghazālī mengajarkan bagaimana membina pendirian yang adil terhadap falsafah.

Sepertimana kebanyakan karya penulisan al-Ghazālī, beliau telah memberikan analogi berkenaan dengan orang yang menolak falsafah. Menurutnya, mereka yang menolak falsafah diumpamakan seperti orang yang membuang kitab yang mempunyai percampuran antara ungkapan Nabi dan ahli sufi dengan kepalsuan falsafah (Al-Ghazālī, 1991). Tindakan membuang kitab tersebut adalah satu tindakan yang terburu-buru kerana terdapat ungkapan yang baik dan mulia di dalam penulisan tersebut yang masih boleh dimanfaatkan. Golongan ini jugalah yang terus menghukum seseorang salah kerana menyebut tentang falsafah (salah) sedangkan banyak lagi perkara terutama yang berkaitan dengan falsafah perlu dipertimbangkan semula. Oleh kerana itu, sikap adil al-Ghazālī terhadap falsafah dapat dilihat melalui pendiriannya bahawa terdapat kebaikan dalam falsafah yang boleh dimanfaatkan.

Manakala bagi menjawab kritikan mereka yang menolak falsafah dengan hujah asal-usul falsafah yang asing daripada Islam dan diperolehi daripada tangan orang bukan Islam iaitu ahli falsafah Yunani, al-Ghazālī memberikan analogi tentang kebenaran yang datang daripada pendusta atau pun daripada musuh (Al-Ghazālī, 1991). Menurut beliau, penilaian yang adil dan objektif ialah apabila kita boleh menerima kebenaran yang datang daripada musuh atau pun seorang pendusta. Ini kerana kesucian kebenaran tidak akan berubah walaupun berada pada tangan seorang pendusta atau musuh yang kotor. Golongan yang gopoh seperti ini menurut al-Ghazālī, adalah orang yang mengenal kebenaran dengan melihat orang yang mengatakannya bukan mengenal orang dengan kebenaran yang diucapkannya (Al-Ghazālī, 1991). Jika

terdengar kata-kata daripada orang yang disanjungnya, terus sahaja ditelan bulat-bulat, sekalipun tak benar. Sebaliknya jika kata-kata itu diucapkan oleh orang yang dihinanya, terus sahaja ditolak bulat-bulat, sekalipun perkara itu benar. Bagi menjelaskan lagi hal ini beliau menggunakan perumpamaan serendah-rendah orang alim terpelajar ia tetap mengakui bahawa madu itu tetap madu, sekalipun diisi dalam tanduk pembekam (Al-Ghazālī, 1991). Ia menyedari bahawa tanduk ini tidak akan mengubah hakikat zat madu. Madu dalam analogi al-Ghazālī ini adalah merujuk kepada kebenaran dalam falsafah manakala tanduk tersebut pula ialah musuh atau pendusta (dalam konteks falsafah merujuk kepada ahli falsafah Yunani atau mereka yang cenderung kepada falsafah Yunani).

Bahaya Menerima

Selain daripada menjelaskan tentang kepentingan falsafah dalam perbincangan tentang bahaya menolak falsafah, al-Ghazālī turut mengingatkan tentang bahaya menerima falsafah. Walaupun beliau mengakui bahawa terdapat kebaikan dalam falsafah, beliau tidak menolak bahawa terdapat kepalsuan dan keburukan dalam falsafah. Orang seperti ini menurut al-Ghazālī adalah mereka yang mudah tertarik dengan falsafah dan mudah untuk mempercayainya (Al-Ghazālī, 1991). Mereka juga dengan mudah dan tergesa-gesa menelan kepalsuan yang terkandung di dalam falsafah (Al-Ghazālī, 1997).

Melalui perbincangan tentang bahaya menerima falsafah banyak peringatan yang telah diberikan oleh beliau tentang keburukan falsafah. Menurut beliau, pemikiran falsafah boleh menjerumuskan seseorang ke dalam kesesatan dan kepalsuan tanpa ia sedari (Al-Ghazālī, 1991). Atas asas kesesatan yang dibawakan oleh falsafah ini juga, beliau telah mengkritik pemikiran falsafah Ibn Sinā di dalam *Tahāfut*. Selain daripada itu menurut al-Ghazālī, metod falsafah menggunakan akal masih belum dapat memecahkan semua masalah di sebalik tabir dan permasalahan yang rumit lagi samar-samar (Al-Ghazālī, 1997). Selain itu, menurut beliau, pemikiran falsafah tersebut bukan sahaja boleh menyesatkan malahan boleh membawa kepada kekufuran. Oleh kerana bahaya ini juga, al-Ghazālī menyarankan dan bersetuju dengan larangan terhadap orang ramai daripada membaca penulisan falsafah (Al-Ghazālī, 1997). Bahkan al-Ghazālī turut melarang seseorang mendengar kata-kata yang bercampur aduk dengan falsafah mereka ini (Al-Ghazālī, 1991).

Dalam menjelaskan tentang hal ini, al-Ghazālī turut memberikan analogi iaitu seorang pakar ular tidak akan menyentuh ular di depan anaknya. Begitulah juga bagi seorang alim ulama terhadap orang awam dalam berhadapan dengan isu pembacaan karya-karya penulisan terseleweng seperti falsafah (Al-Ghazālī, 1997). Al-Ghazālī memberikan peringatan tentang hal ini dengan menyatakan seboleh-bolehnya jangan biarkan orang ramai membaca buku-buku yang sesat. Walaupun mungkin mereka terselamat daripada bahaya menolak tetapi mereka sukar untuk melepaskan diri daripada bahaya menerima falsafah (Al-Ghazālī, 1997). Terdapat keperluan untuk mengawasi orang awam daripada membaca penulisan menyeleweng yang terkandung di dalam falsafah seperti mana seorang pakar ular mengawasi anaknya dan tidak akan menyentuh ular di hadapan mereka. Larangan yang dinyatakan oleh al-Ghazālī di sini sangat tegas dan jelas namun, ia tidak mengubah pendiriannya tentang perbincangan awal tadi berkenaan dengan bahaya menolak falsafah kerana terdapat manfaat padanya. Beliau

menghuraikan lebih lanjut tentang hal tersebut dengan menggunakan analogi yang sama. Menurut beliau lagi, seorang pakar ular sudah tentu dapat membezakan yang mana racun dan penawar daripada ular, dan tidak kedekut untuk berkongsi penawar dengan orang ramai (Al-Ghazālī, 1997). Ini kerana haq dan batil yang bercampur aduk tidak akan menukarkan batil kepada haq dan sebaliknya. Oleh itu, analogi ini boleh menjadi panduan dalam membentuk pendirian orang alim atau ahli falsafah iaitu galakkan terhadap perkongsian perkara baik dan manfaat daripada falsafah walaupun terdapat larangan untuk berkongsi falsafah keseluruhannya yang masih bercampur aduk antara manfaat dan bahaya.

KESIMPULAN

Sebagai kesimpulan, pendekatan berhikmah al-Ghazālī dalam falsafah dapat dilihat melalui perbincangan bahaya menolak falsafah dan bahaya menerima falsafah. Al-Ghazālī telah membina sebuah neraca pertimbangan yang adil dan berhikmah terhadap falsafah – analisis kebaikan dan bahaya falsafah. Terdapat bahaya menolak falsafah kerana mereka yang menolak falsafah telah hilang pertimbangan waras dan adil serta mengenal kebenaran dengan melihat orang yang mengatakannya. Manakala terdapat bahaya menerima falsafah kerana tergesa-gesa menerima kepaluan dan kesesatan di dalam falsafah. Oleh itu beliau bersetuju dengan larangan terhadap orang ramai (awam) daripada membaca penulisan falsafah dan pada masa yang sama menggalakkan orang alim untuk berkongsi perkara yang bermanfaat daripada falsafah. Mereka yang lunak dengan falsafah atau peminat falsafah boleh menggunakan pandangan bahaya menerima falsafah manakala mereka yang lantang menolaknya boleh melihat bagaimana al-Ghazālī menjelaskan tentang bahaya menolak falsafah. Ia dapat mengimbangi pendirian seseorang daripada jatuh ke lembah *tafrīt* dan *ifrāt* iaitu dua bentuk ekstrimisme sama ada terlalu kurang atau berlebihan.

Selain daripada itu, dalam konteks kehidupan serba canggih pada hari ini, dengan lambakan maklumat dan penggunaan media sosial yang begitu meluas, manusia berhadapan dengan kecelaruan dalam menentukan kebenaran. Ini kerana kebenaran dilihat berdasarkan siapa yang bercakap dan kadang-kadang penentu kebenaran terletak pada tangan *influencer* iaitu mereka yang mempunyai pengaruh di media sosial. Dalam menghadapi situasi seperti ini, pandangan al-Ghazālī dalam menghuraikan tentang bahaya menolak falsafah boleh dijadikan panduan iaitu sesuatu kebenaran itu bebas daripada orang yang mengatakannya. Akhirnya, prinsip yang telah dibentangkan oleh al-Ghazālī ini berkenaan dengan pendekatan berhikmah dalam falsafah boleh menjadi panduan bagi cendekiawan Islam pada hari ini dalam menghadapi ilmu falsafah atau pun mana-mana ilmu asing seperti ilmu yang datang daripada Barat iaitu ilmu tersebut bermanfaat, diterima akal, mempunyai burhan atau bukti yang menyokongnya dan tidak bertentangan dengan Quran dan Hadis.

RUJUKAN

- Abd. Rahman, K. A. (2019). *Interaksi Sosial dalam Falsafah Etika Miskawayh (m. 1030) dan William James (m.1910)*. Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Abd Rahman, K. A. (2014). Jihad Pendidikan: Satu Sorotan kepada Autobiografi al-Ghazali (1058M- 1111M) al-Munqidh min al-Dalal. *Jurnal Penyelidikan Dan Inovasi*, 1, 55–68.
- Al-Ghazālī, A. Ḥāmid. (1991). *Penyelamat Daripada Kesesatan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Al-Ghazālī, A. Ḥāmid. (1997). *Al-Munqidh min al-Ḍalāl*. Al-Fajr al-Jadīd.
- Haji Yasin, M. S. (1984). *Pengantar Falsafah Islam*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- James, W. (2012). *The Varieties of Religious Experience*. Oxford Univ Press.
- Smart, N. (2008). *Falsafah Dunia*. Kuala Lumpur: Institut Terjemahan Negara Malaysia Berhad.
- Watt, W. M. (1953). *The Faith and Praticce of al-Ghazali*. London: George Allen & Unwin Ltd.